

IV

Gabriel Noradunkyan Efendi: Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Nâzırı ve Ermeni Meselesine Bakış Açısı

Doç. Dr. Ercan KARAKOÇ

Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

1789 Fransız İhtilali, içlerinde pek çok ulusu barındıran imparatorluklar için sonlarının gelmeye başladığını gösteren en önemli olaylardan birisidir. İhtilalin ortaya çıkardığı “ulusçuluk” akımı, imparatorluklar bünyesinde bulunan milletlerde bir ulus bilinci oluşmasına neden olmuş, böylece onların örgütlenip kendi devletlerini kurmaları yolunu açmıştır. Benzer bir durumda olan Osmanlı İmparatorluğu da ciddi manada aynı sorunla karşılaşmıştır. “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı”¹ olarak adlandırılan XIX. yüzyıl içinde, dönemin büyük devletlerinin Osmanlı coğrafyasındaki emperyal çıkarları doğrultusunda kışkırttıkları milletler, yer yer ayaklanıp bağımsızlıklarını kazanarak imparatorluktan kopmaya başlamış ve devlet “Hasta Adam”² olarak nitelenir olmuştur. Bu bağlamda, XIX. yüzyılda çok sayıda ayaklanma ile uğraşan devlet, dağılma noktasına gelmiştir.

Söz konusu dağılmayı engellemek ve dolayısıyla devletin yıkılmasını önlemek için uğraşan yöneticiler ise, İmparatorluğu oluşturan halklar arasında bir Osmanlı milleti ve ruhu oluşturmak gayesiyle “Osmanlılık” siyasetini takip etmiştir. Osmanlılık şemsiyesi altında fertleri ortak bir bilinç etrafında toplamaya çalışan devlet, diğer taraftan da dışarıda yükselen değerlerle (eşitlik, insan hakları ve hukukun üstünlüğü vb. gibi) uyumlu bir politika geliştirmeye gayret etmiş, Tanzimat ve Islahat reformlarıyla bu sorunu aşmaya çalışmıştır. Böylece Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki farklar kalkacak, gayrimüslimler de devlet kademelerinde yer alacaklardı. Bu sayede gayrimüslimler, sadece

memuriyette ve bakanlıklarda değil aynı zamanda hem Meclis-i Valâ ve Meclis-i Mebusanda hem de Meclis-i Âyan'da bulunacaklardır.³

Yukarıda belirtilen durumun bir sonucu olarak, İmparatorluğun son devrinde neredeyse bütün bakanlıklarda özellikle de hariciye nezaretinde çok sayıda gayrimüslim görev yapmıştır. Önceleri Babîali kalelerinde tercüman ve diplomat olarak çalışan Rumlar varken, özellikle 1821 Mora (Yunan) İsyanı ile Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında, Rumların devlet kademelerindeki yerini Ermeniler almıştır.⁴ Osmanlı Devleti'ne sadakatleri, Türk adetlerini benimsemeleri, hatta iyi Türkçe konuşmaları Ermeni yurttaşların Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli resmi veya özel devlet işlerine atanmalarına neden olmuştur. Düzyan soyundan saray kuyumcuları ve sonradan Darphane nazırları, Şaşyan ailesinden saray hekimleri, Bezciyan ailesinden Darphane müdürleri, Dadyan ailesinden Baruthane nazırları görülür. II. Abdülhamit döneminde ve sonrasında ise Hariciye Nezareti'nde çok sayıda Ermeni görev alır.⁵ Böylece ön plana çıkan Ermeniler, buldukları görevleri esnasında devlete sadakatlerinden dolayı, bağımsızlık amacıyla faaliyetlere başladıkları XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Millet-i Sâdika olarak anılacaklardır. Bu çalışmada, son dönem Osmanlı Ermenilerinden ismi ilk akla gelen kişilerden biri olup,⁶ devletin dağılma ve çöküş dönemlerinde Hariciye Nezareti'nde önemli görevler ifa eden ve bir dönem bakanlık da yapan Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin biyografisi ele alınacaktır.

Gabriyel Efendi, Ekim 1852'de Üsküdar'da (Selamsız) dünyaya gelmiştir. Ünlü Noradunkyan⁷ sülalesine mensup olan Gabriyel Efendi, Ekim 1852'de Üsküdar'da dünyaya gelmiş ve 9 Kasım 1852 tarihinde Selamsız'daki Surp Haç Ermeni Kilisesi'nde amcası Simon Noradunkyan'ın sağdıçlığında vaftiz olmuştur.⁸ Asakir-i Şahane Ekmekçibaşısı⁹ Hacı Krikor Noradunkyan Efendi'nin (1811–1870) oğludur. Temel eğitimini İstanbul'da tamamlayan Gabriyel, 1869 yılında Kadıköy'deki Saint Joseph Fransız Koleji'nden mezun oldu. Bilahare Paris'te hukuk, siyaset bilimi ve diploması alanlarında eğitim alarak, Collège de France, Sorbonne Üniversitesi ve Ecole des Sciences Politiques'e devam etti. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilen Noradunkyan Efendi, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de diploması, siyaset bilimi ve hukuk dersleri verdi.¹⁰ Ayrıca Osmanlı tarihi açısından oldukça önemli bir eser olan Recueil d'Actes Internationaux e l'Empire Ottoman (Osmanlı İmparatorluğu'nun Beynelmîlel Muahedeler

Külliyatı, 4 cilt, F. Pichon Kitabevi, Cotillon Paris, 1897–1903) adlı kitabın da müellifidir. Söz konusu kitap yazıldığı döneme kadar ki Osmanlı İmparatorluğu'nun imzaladığı bütün anlaşmaları içerdiğinden bugün de araştırmacılar tarafından kullanılan bir başvuru kaynağıdır. Noradunkyan Efendi'nin mezkûr kitabının birinci cildi 1300–1789 yıllarını kapsamaktadır ve başlangıçta 15 sayfalık bir önsöz mevcuttur. Müteakiben, Osmanlı padişahlarının hüküm sürdükleri dönemlerde; Bizans İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu, Fransa, İngiltere, İspanya ve Rusya'da tahtta bulunan hükümdarların tablosu yer almaktadır. Bundan sonra Osmanlı vakanüvislerinin bir sayfalık listesi vardır. Bunu da, faydalanılan kaynakların bir bibliyografyası takip etmektedir. Akabinde muahedelerin kronolojik listesi bulunur. İlk anlaşma Hicri 707 ve miladi 1307 yılında Ulubad'ın Rum tekmuru ile akdedilmiştir. Gabriyel Efendi, bu ciltte 389 ahitname kaydetmiş ve altlarında her birinin kaynaklarını da zikretmiş, bilahare muahedelerin metinlerine yer verilmiştir. Cildin sonunda, devletlerin alfabetik sırası ile anlaşmaların kronolojik bir tablosu bulunmaktadır. En son sayfa ise fihriste tahsis edilmiştir.¹¹

İyi bir eğitim alan Gabriyel Efendi, daha 19 yaşındayken 24 Nisan 1871 tarihinde Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Evrak Odası'na mülâzamet (stajyer olarak) girmiş, dört ay sonra da Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'ne geçmiştir. Paris'te talebe iken kendisine 15 Eylül 1873'de Osmanlı Büyükelçiliği tarafından fahri atâşe unvanı verilmiştir. Eğitimi sonrasında Paris Sefiri Ali Paşa ile İstanbul'a dönen Gabriyel Efendi 14 Aralık 1875 tarihinde Hariciye Kitabeti Kalemî'nde işe başlamış ve birkaç ay sonra da Tahrirat-ı Ecnebiye Kalemî'ne geçmiştir.

Noradunkyan Efendi, Hariciye Nezareti'nde görevde olduğu süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış devletlerle olan sorunları için kurulan heyetlerde görev aldı. Sırbistan Tahdid-i Hudut Komisyonu, Avrupa Karma Komisyonu ve Anadolu Tahdid-i Hudut Komisyonu bu şekilde görev yaptığı heyetlerden bazılarıdır.¹² 28 Mart 1881 tarihinde Çetine (Podgorica) Sefareti (Karadağ) başkâtipliğine tayin edilen Gabriyel Efendi,¹³ 12 Mart 1883 tarihinde bu görevden alındı.¹⁴ Çetine Sefareti'ndeki görevi, memuriyet hayatı boyunca elçilikte görev yapma bakımından Noradunkyan Efendi'nin ilk ve tek yurt dışı görevidir.

Çetine'deki görevinden sonra tekrar merkeze dönen Gabriyel Noradunkyan, aynı yılın 18 Nisan'ında uzun süre görev yapacağı Babıâli Hukuk Müşavirliği'ne atandı.¹⁵ Bu görevi esnasında Osmanlı

Devleti'nin yabancı devlet ve şirketlerle karşılaştığı sorunların çözümü için görev alacak ve bunların sonuçlanmasında önemli rol oynayacaktır. Bu çerçevede Mayıs 1885'de Roma'da toplanan Sağlık Konferansı'nda, Temmuz 1886'da Almanya ile imzalanan Ticaret Anlaşması heyetinde bulundu. Ayrıca, demiryollarının Sırbistan'la birleşmesinde,¹⁶ İran'la yapılan posta anlaşmasında,¹⁷ Osmanlı-Yunan muahedesinin hazırlanmasında, Anadolu demiryolları tarifesinin yeniden düzenlenmesine büyük rol oynadı. Birleşik sıhhiye tarifelerini ve İstanbul rıhtımının işlerini tetkik etmek için oluşturulan milletlerarası komisyonların toplantılarına da başkanlık etti.¹⁸ Keza uzun yıllar, Babıâli'nin İstatistik Komisyonu ve Şirket-i Hayriye'nin yönetim kurulu üyeliği¹⁹ ile Osmanlı Sigorta Şirketi'nin (Société Générale d'Assurances Ottomane) başkanlığını yaptı.²⁰ Noradunkyan Efendi'nin bu süreç içinde neticelendirildiği en önemli sorun ise, ünlü Hirsch meselesidir.²¹ Bu görevindeki üstün hizmetlerinden dolayı da kendisine 1500 Osmanlı lirası mükâfat verilmiştir.²²

Gabriel Noradunkyan Efendi bulunduğu görevler esnasında pek çok sağlık sorunuyla karşılaştı. Hastalıklarının tedavisi için ise çoğu kere Avrupa'ya gitme isteğinde bulunmasına rağmen, bu talebi II. Abdülhamit tarafından uzun süre reddedilmiş, tedavisini Türkiye'deki kaplıçalarda yapması istenmiştir.²³ Devletin o dönemlerde karşılaştığı en önemli sorunlarından birisinin Ermeni meselesi olduğu düşünüldüğünde; sultanın, çalışkan ve başarılı olan Gabriel Efendi'nin Avrupa'da ifsat edilmesinden çekindiği düşünülebilir.

Dil bilen ve iyi bir eğitim alan Noradunkyan Efendi, yaptığı görevler ve bulunduğu komisyonlarda üstün başarı göstermiş bir kimse olarak temayüz etmiştir. Nitekim bu özellikleri kendisinin muhtelif rütbe²⁴ ve nişanlarla²⁵ ödüllendirilmesine yol açmıştır. Yine uluslararası komisyonlarda başarıyla görev yapması, ona yabancı devletler tarafından da bazı önemli nişanların²⁶ verilmesine vesile olmuştur.

Gabriel Efendi, diğer yandan 11 Aralık 1908'de İstanbul'da yapılan mebus seçiminde kendisine yapılan adaylık teklifini işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek reddetmiştir.²⁷ Milletvekili olmamasına rağmen, II. Abdülhamit tarafından 15 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Âyan [Senato] üyeliğine atanmıştır.²⁸ Sivil bürokrasiden gelen Gabriel Noradunkyan Efendi Meclis-i Âyan'da, Kanun-ı Esasi (Anayasa), Adliye, Nizamname-i Dâhiliye (İçtüzük), Nutk-u İftitahi,²⁹ ve Maliye encümenlerinde görev yapmıştır. O'nun bu görevleriyle, sadece Ermeniler

arasında değil bütün Âyan Meclisi üye topluluğu içinde üst sıralarda olduğu rahatlıkla söylenebilir. Meclis tutanaklarında da bu encümenlerin başkanlığı, sözcülüğü gibi etkili görevleri üstlendiği, mevzuatı iyi bildiği, bu yüzden de yasama sürecine önemli ölçüde katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu yönleriyle Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin bugünün yaygın bir tabiriyle “teknokrat” yönü oldukça kuvvetli olan bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ O'nun bu özelliğini net biçimde gösteren örneklerden birisi de milletvekili Rıza Nur'un Cemiyet-i Hafiyet³¹ meselesinden dolayı tutuklanması münasebetiyle yazdığı makalede görülür. Burada hukuk bilgisi ile kalemini ne kadar ustalıkla kullandığı açık bir şekilde fark edilmektedir.³² Noradunkyan Efendi, Âyan üyeliği sırasında Türk Kızılay'ının kuruluşunda da bulunmuş ve yüz kişilik kurucuları arasında yer almıştır.³³

Kendisi Âyan üyesi iken o dönemlerde kurulan kabinelerde de görev almıştır. Sırasıyla 7 Ağustos 1908'de kurulan Kamil Paşa,³⁴ 13 Şubat 1909 tarihinde kurulan Hüseyin Hilmi Paşa,³⁵ 14 Nisan 1909'da kurulan Ahmet Tevfik Paşa³⁶ ve 6 Mayıs 1909'da kurulan ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetlerinde Ticaret ve Nafia [Bayındırlık] Nazırı olarak görev yapmıştır.³⁷ Bu görevdeyken İttihat ve Terakki'nin yayın organı gibi çalışan Tanin gazetesinin yoğun kampanyası sonucu 9 Eylül 1909'da istifa etmiş ve yerine Hallacyan Efendi atanmıştır.³⁸ O'nun Nafia Nazırlığı'ndan alınması mevzuunu İttihatçı Hüseyin Cahit Yalçın şöyle anlatır:

Nafia Nazırı Noradunkyan Efendi istifasını vermek lüzumunu hissetmişti. Yerine bir nazır gelecekti. Fakat muhtelif unsurlardan mürekkep olan Osmanlı İmparatorluğu kabinesinde, nazır seçerken bütün düşünülecek şeylerin haricinde başka mühim bir hususiyet daha vardı. Kabineye Türkten başka unsurlardan ve bilhassa Hıristiyanlardan da nazır alınmak icap ederdi. Ermeni olan Noradunkyan Efendi düşürülüp yerine bir Türk yahut başka ırktan bir Müslüman getirilirse politikacılık hırslarında hayal sukutuna uğramış Hıristiyan unsurlar derhal feryada başladılar (...)

... Araya araya, Hallacyan'ı buldular. Avrupa'da hukuk doktorası yapmıştı; Türkçe biliyordu; Ermeni komitalarından hiçbirine mensup değildi; 'Osmanlılık' idealine bağlı görünüyordu. Yeni fıkırlı idi... İttihat ve Terakki artık bu kadar meziyetlere dayanamadı ve Hallacyan Efendi'yi Nafia Nezareti'ne getirdi.³⁹

Nazırlıktan ayrılması hasebiyle, hazırlamış olduğu oldukça önemli bayındırlık programının tatbiki de gerçekleşmemiştir. Söz konusu program altı bölümden oluşmakta olup, birinci bölüm çalışmanın genel prensiplerini ve önceliklerini ihtiva etmektedir. Diğer bölümler ise şu başlıklardan oluşmaktadır: Yollar ve Köprüler, Demiryolları, Limanlar, İç Sularda Gemi Taşımacılığı ve Su İşleri ve el-Cezire’de Uygulanacak Bayındırlık İşlemleri. Son bölüm Sir William Willcocks⁴⁰ tarafından, diğer kısımlar ise bakanlık çalışanlarınca hazırlanmıştır. Sekiz yıllık bir zaman dilimini kapsayan program, İmparatorluk sınırları içinde olmasına rağmen henüz yeterli seviyede araştırmalar yapılmadığından Trablusgarp ve Necd bölgesini ihtiva etmiyordu. Programın uygulanabilmesi için ise 3 milyon liralık ek finansmana ihtiyaç duyulmuş ve bunun sağlanması hükümetten beklenmiştir. Programın hazırlandığı dönemde sık sık hükümetlerin değişmesi ve istikrar sağlanılamaması ve sonrasında karşılaşılan Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları bu önemli çalışmanın uygulanmasına imkân vermemiştir. Uygulanabilmiş olsaydı, muhtemelen devlet önemli bir oranda altyapı problemini çözmüş olacak, imparatorluk ekonomisi dünya ekonomi sistemiyle bütünleşecek ve toplum modernleşecekti.⁴¹

Bu hususta eski Moskova elçilerinden Galip Kemali Söylemezoğlu anılarında şunları söylemektedir: “Gabriyel Efendi de hakikaten çok değerli bir hukukçu ve çalışkan bir devlet adamı olup, Meşrutiyet’ten sonra Nafia Nazırlığı’na getirilmiş ve eğer o zaman hazırladığı nafia programının tatbikine imkân kalmış olsaydı, Anadolu’da çoktan birçok yollar, silolar, şimendiferler yapılmış olurdu...”⁴²

Sıkı bir İttihatçı olan Hüseyin Cahit Yalçın’ın da yazdıklarından anlaşıldığı üzere İttihat ve Terakki yönetimi, Noradunkyan Efendi’den pek hoşlanmıyordu.⁴³ Zira o aynı zamanda Osmanlı Ahali Fırkası’na⁴⁴ mensuptu. Fırka reisi Gümülcineli İsmail Hakkı Bey⁴⁵ ise Noradunkyan Efendi’yi, sahip olduğu tecrübe, geniş bilgi ve emsalsiz kabiliyetleriyle bu memleketin idari işlerinde yaptığı hizmetlerden dolayı, Fırka’nın en şerefli azalarından biri olarak tanıdığını ifade eder.⁴⁶

Son dönem Osmanlı bürokrasisinde Sadaret Müsteşarı [Başbakanlık Müsteşarı] olarak görev yapan Ali Fuat Türkgeldi de anılarında sık sık Gabriyel Efendi’den bahseder. Örneğin, Hakkı Paşa’nın bulunduğu Meclis-i Vükela toplantılarında genellikle onun sessiz kaldığını, ancak Hariciye Nazırı Rıfat Paşa’yı zayıf bularak ona karşı tariz ve istihfafta bulunduğunu; hatta tavırlarını dahi değiştirerek, Meclis’te dizinde örtü

ve başı açık olarak oturduğunu ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın da kendisine yüz verdiğini belirtir.⁴⁷ Türkgeldi devamla, Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurduğu kabinede ondan Nafia vekilliğinde kalmasını istediğinde "Hasbe'l-meslek Hariciye nezareti olsaydı. Neyse fakat, Nafia nezaretinde kalmak istemem" diye başlangıçta kabul etmediğini, ancak sadrazamın ricası üzerine söz konusu nazırlığı kabul ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁸ Anlaşıldığı kadarıyla kendisi, yıllarca görev yaptığı alan olması hasebiyle Dışişleri Bakanlığı görevi beklentisi içindedir.

Türkgeldi, Kamil Paşa hükümeti ile ilgili kayıtlarında, kabine içinde huzursuzluğun olduğuna ve hükümet içindeki bazı nazırların birbirlerinden haz etmediklerine, bunların arasında Gabriyel Efendi'nin de bulunduğuna işaret ederken,

... Kabine üyeleri arasında adem-i imtizac nümayan idi. Dahiliye Nazırı Reşid Bey'in Nazım Paşa ile ve bahusus Gabriyel Efendi ile araları bozuk olup hatta bir gün Reşid Bey, Ticaret Nazırı Mustafa Reşid Paşa ile odama gelerek Gabriyel Efendi'den şikayette bulduktan sonra 'Bir gün o sinir herifi kolundan tutup kapı dışarı atacağız' diyordu.⁴⁹

Gabriyel Noradunkyan, Âyan üyesiyken Sultan Mehmet Reşad'ın cülusunu yabancı devletlere bildirmek gayesiyle teşkil edilen heyete de başkanlık etmiştir.⁵⁰ Söz konusu heyette Londra Büyükelçiliği'ne atanan eski sadrazam Tevfik Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi ve 1. Ordu Erkânı Harbiye Reisi Ferik Halil Paşa bulunuyordu. Heyet sırasıyla Viyana, Petersburg ve Berlin'e gitmiş ve Tevfik Paşa Almanya'da gruptan ayrıldığından heyete Gabriyel Efendi başkanlık etmiştir. Bu heyet de devamında Stockholm, Belgrat ve Bükreşe uğramıştır.⁵¹

Noradunkyan Efendi, 22 Temmuz 1912'de göreve başlayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi⁵² ile 29 Ekim 1912'de kurulan Kamil Paşa hükümetinde⁵³ Hariciye Nazırlığı (bakan olarak görev yapan dört gayrimüslim Osmanlı vatandaşından birisi)⁵⁴ görevini ifa etmiş ve bu görevleri esnasında 6 ay 25 gün bakanlıkta kalmıştır.⁵⁵ Kendisi Dışişleri Bakanlığı görevini yürüttüğü sırada Osmanlı Devleti en buhranlı yıllarını yaşamaktaydı. Politik çekişmelerin en yoğun olduğu dönemde, Osmanlı ordusu siyasetin içine girmişti. İttihat ve Terakki ile karşıtları arasında müthiş bir güç ve egemenlik mücadelesi sürüp gitmekteydi.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları Gabriyel Efendi'nin Hariciye Nazırlığı zamanına denk gelmiştir. Savaş esnasında dönemin yeni

büyük devletlerinden birisi olan İtalya ile yoğun bir diplomasi yaşamıştır. Benzer şekilde aynı anda birkaç Balkan devleti ile savaşmak durumunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, hem onlarla uğraşırken hem de onları geriden sevk ve idare eden Rusya ve zamanın diğer büyük devletleri ile yoğun bir diplomasi takip etmiştir. Bütün bu diplomasi hareketinin merkezinde ise, doğal olarak Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi bulunmaktadır.

Bakanlık görevine başlamasının hemen akabinde Gabriyel Efendi, 28 Temmuz 1912 tarihli bir yazıyla, İtalya barışıyla ilgili düşüncelerini Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya açıklamıştır. O, savaşa son vermeyi bir zaruret olarak görmekteydi. Ancak sulh için ileri sürülecek şartların belirlenmesinden önce o ana kadar büyük devletlerle barış hususundaki görüşmelerin gözden geçirilmesi ve savaşa devam için gerekli asker ve paranın ne dereceye kadar gönderilebileceğinin araştırılması lüzumuna inanmaktaydı. Bu yüzden barış şartlarının ortaya konulabilmesine yardım edecek araştırmaları yapmak için zamana ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Balkanlarda savaşın başlaması üzerine Osmanlı Devleti, İtalya ile anlaşmak zorunda kalmış ve 18 Ekim 1912'de Uşi Anlaşması'nı imzalamıştır. Noradunkyan Efendi'nin, Uşi Antlaşması'nın hemen akabinde kurulan Kamil Paşa kabinesinde de görevine devam ediyor olması İtalya'da sürpriz olarak karşılanacaktır. Zira dönemin İtalyan başbakanı Giolotti hatıralarında yeni hükümet hakkında şu tespitlerde bulunuyordu:

... Bundan başka bir Ermeni yani Hıristiyan olan Noradunkyan'ın Hariciye Nezaretine getirilmiş [bırakılmış] olması hassaten calibi dikkat addedilmekte idi. Bu münasebetle Almanya Hariciye Nazırı Müsteşarı Zimmermann, bizim Berlin'deki sefirimize Kamil Paşa'nın Hariciye Nezaretine bilerek bir Hıristiyan'ı getirttiğini ve bu suretle sulhun mesuliyetini bir Hıristiyan'ın omuzlarına yükleterek Müslüman efkâr-ı umumiyesinde onu itham ettirmek istediğini söylemişti.⁵⁶

Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde Rusya'nın yardım ve yönlendirmesiyle Balkan devletleri bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiklerinde, Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi oldukça zor bir görevi yürütmek durumunda kalmıştır. Devlet, Balkan Savaşları'na adeta hazırlıksız yakalanmıştır. Şöyle ki; Gabriyel Efendi'den önce, bakanlık yapan ve bu göreve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıracak olan Bulgaristan'ın Sofya elçiliğinden gelen Asım Bey, 15 Temmuz 1912 tarihli Meclis-i Mebusan'daki

konuşmasında “Balkanlar’dan imanı kadar emin olduğunu” söylemişti. Atina Maslahatgüzarı Galip Kemali Bey’in bütün uyarılarına rağmen, söz konusu düşüncelerle, Sırbistan’ın Avrupalı devletlerden satın aldığı silahların Selanik limanı yoluyla Belgrat’a gönderilmesine izin verilmişti. Ayrıca Rusya’nın bölgede savaş olmayacağına yönelik Noradunkyan Efendi’ye verdiği teminat üzerine Rumeli’deki 120 tabur talimli asker de terhis edilmişti.⁵⁷ Bunların yanında Osmanlı Devleti, kış mevsimi yaklaştığından Balkan devletlerinin ve özellikle Bulgaristan’ın savaşa girişebileceğini düşünmüyordu. Nitekim Noradunkyan Efendi bir İstanbul gazetesine verdiği demeçte, “Bulgar hükümetinin barışçı beyanatının samimiyetine inanmamak için hiçbir sebep mevcut değil” beyanatını vermişti.⁵⁸

Bütün bunlardan dolayı İmparatorluk, Balkan Savaşları’na tamamiyle hazırlıksız yakalanmış ve tarihinin en ağır mağlubiyetlerinden birini yaşamıştır. Osmanlı kuvvetleri sürekli yenilerek geri çekilmiştir.⁵⁹ Savaşın her geçen gün devlet için vahim bir hal alması üzerine barış anlaşması yapılması için zemin aranmaktaydı. Anlaşma yapılmasındaki en önemli ihtilaf konusu ise Edirne’ydi. Osmanlı, Edirne’nin elinde kalması şartıyla anlaşma yapmayı isterken, Bulgaristan buranın kendilerine verilmesi konusunda ısrar etmekteydi. Edirne’nin Osmanlı Devleti ve barış için ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından Noradunkyan Efendi de şu kararlı açıklamayı yapmıştı: “Eğer Edirne direnmeye devam ederse, kurtarmak için savaşırız. Eğer Edirne düşerse, tekrar almak için savaşırız.”⁶⁰ Gabriyel Efendi’nin dediği daha sonra aynen yaşanacaktır. Edirne, ilk etapta Bulgarların eline geçmesine rağmen daha sonra Enver Bey (Paşa) idaresindeki Osmanlı kuvvetleri Edirne’yi geri almayı başarmıştır.

Dr. Cemil Topuzlu yeni belediye reisi olduğu bir dönemde cereyan eden savaşın Osmanlı için vahim neticelere gebe olacağını fark ettiğinden, görüştüğü kişilere ısrarla savaştan geri durulmasını ifade eder ve anılarında, Balkan Savaşı faciasının yaşanmasından kayınpederi Şeyhülislam Cemaleddin Efendi’nin verdiği bilgilere istinaden Gabriyel Efendi’yi de sorumlu tutar. Cemaleddin Efendi ise hatıralarında, Noradunkyan Efendi’nin savaşı kaçınılmaz bir sonuç olarak gördüğünü ve “okun yaydan çıktığını” belirtmiştir. Gabriyel Efendi’ye göre uluslararası konjonktür sebebiyle artık yapılacak bir şey kalmamıştır.⁶¹

Dönemin İttihat ve Terakki yönetiminde önemli görevler yapan Fethi Okyar da Balkan Savaşı münasebetiyle II. Abdülhamit ile

Beylerbeyi Sarayı'nda aralarında bir konuşmanın geçtiğini ve Hariciye Nazırlığı'nda bir Ermeni'nin bulunmasını onun yadırgadığını anlatır. Bu görüşme şu şekilde cereyan etmektedir:

Kamil Paşa Kabinesi'nde vazife alanların kimler olduğunu sordu. Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin Hariciye Nazırı olduğunu söylediğim zaman duraladı:

'- Ya! ... Bu harp zamanında onu mu Hariciye Nazırı yapmışlar... Tevfik Paşa, Rıfat Paşa gibi tecrübeli Türk vezirleri hatırlarına gelmedi mi?' dedi. Kendisine, saltanatı zamanında birçok Rum, Ermeni, Musevi şahsiyetin senelerce nazırlık, sefirlik yaptığını hatırlattım. Pek nadir rastladığım manalı bir tebessümle yüzüme baktı:

'- Bu tercihler, belli meselelerin halli için faydalı, hatta zaruri idi. Fakat savaş halinde Harbiye Nazırlığı kadar mühim Hariciye Nazırlığı'nı Türk'ten gayrisine emanet etmek olur mu?' dedi. Bu Gabriyel Noradunkyan'ın milli mücadelemizde müstakil Ermenistan için Bogos Nubar ile el ele vererek devletine ihanet edenler içinde olduğunu söylemeliyim...⁶²

Gabriyel Efendi, İttihat ve Terakki'nin ünlü Babıâli Baskını (23 Ocak 1913)⁶³ sonrasında istifa eden Kamil Paşa kabinesinden sonra kurulan hiçbir hükümette görev almamış, 26 Ocak 1913'de ailesi ile birlikte Avrupa'ya geçmiş ve ölümüne kadar da Fransa'da yaşamıştır. Ayrıca sağlığındaki bozukluklardan dolayı sürekli tedaviye ihtiyaç duyduğunu ve bunun için de yurt dışında bulunması gerektiğini ileri sürerek 17 Kasım 1916 tarihinde Meclis-i Âyan üyeliğinden de istifa etmiştir. İstifa dilekçesinde devlete 45 yıllık hizmeti bulunduğunu, memuriyetinden dolayı alacağı emeklilik maaşı bağlana kadar, Âyan üyeliğinden aldığı maaşın devam etmesini istemiştir.⁶⁴

Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin Ermeni meselesi ile ilgili durumunu değerlendirirken onun faaliyetlerini iki safhaya ayırmak yerinde olacaktır. Birbirine tamamen zıt olan bu iki dönemi, devlet memurluğu ve bakanlık yaptığı dönem –birinci dönem– ve Babıâli Baskını sonrasında yurt dışına çıkışı sonrası dönem –ikinci dönem– olarak adlandırılabiliriz.

Birinci dönemdeki Noradunkyan Efendi, bir Osmanlı bürokratu ve bakanı olması hasebiyle görevlerini layıkıyla yapmaya çalışmıştır. Millet-i Sadıka imajı zedelenen cemaati ile devlet arasında zuhur eden

güven bunalımının giderilmesi noktasında diğer Ermeni ileri gelenleri ile beraber çalışmalarda bulunmuştur.

Örneğin II. Abdülhamit, saltanatı sırasında meydana gelen pek çok Ermeni tedhiş hareketinden dolayı, onlara karşı ciddi bir siyaset takip etmeye başlamıştı. Onun izlediği en önemli politikalardan birisi de Ermenilere ekonomik alanda imkân vermemekti. Özellikle de devlet eliyle onlara iş vermemeye gayret göstermiş ve bu işin de sıkı takipçisi olmuştur. İşte Abdülhamit'in bu siyasetinden ciddi manada rahatsızlık duyan Ermeni ileri gelenleri sultanı teskin etmek için ziyaretine gitmişlerdi. Ziyarete gidenler arasında Ermeni Patriği ile Gabriyel Efendi de bulunmaktaydı. Onlar sultana, "Ermeni komitelerine mektup yazacakları ve Türkiye dâhilinde ihtilal faaliyetlerine devam etmelerinin Ermeni milleti için ne kadar tehlikeli olduğunu bildirecekleri ve devlet içindeki Ermenileri de o komitecilerin peşi sıra yürümekten men ve tahzîr etmek için çalışacakları" hususunda beyanda bulunuyorlardı.⁶⁵

Benzer bir şekilde içerisinde üst düzey bakan, bürokrat ve iş adamlarından oluşan pek çok Ermeni ileri geleni II. Abdülhamit'e bir mektup yazmışlardı. 29 Kasım 1890 tarihli mektupta, "Ermeni milleti içerisindeki bir kısım insanların fesat yoluna saptıkları, ancak bunların bir avuç insan olduğunu ve Ermeni cemaatini temsile salahiyetlerinin olmadığını, aksine cemaat tarafından kınandıklarını belirterek, Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını" ifade edilmekteydi. Bu mektupta, Babıâli Hukuk Müşaviri Gabriyel Efendi'nin yanı sıra, Maliye Nazırı Agop, Âyan'dan Abraham, Hariciye Müsteşarı Dadyan Artin, Adliye Müsteşarı Vahan, sarraf Mumcuyan ve tüccar Serkis Gülbenkyan Efendi gibi dönemin Ermeni ileri gelenlerinin imzaları bulunmaktadır.⁶⁶

Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin Ermeni Meselesi hususunda bu ilk dönemindeki yaptığı çalışmalardan bir diğeri de konu hakkında hazırlamış olduğu ve Şura-yı Devlet⁶⁷ [Danıştay] Reisi Said Paşa'ya⁶⁸ takdim ettiği kapsamlı rapordur. Avrupa'da kurulmuş olan ve günden güne güçlenen Ermeni komiteleri [Hınçak ve Taşnak] ile mücadelede alınması gereken tedbirleri ve takip edilmesi gereken siyaseti anlattığı 12 Eylül 1897 tarihli bu rapor özetle aşağıdaki hususları ihtiva etmektedir.

1. Asrın en önemli sorunu olan ve Ermeniler içerisinde de ortaya çıkan anarşizm fikrini önleyici tedbirler alınmalıdır. Bu bağlamda söz konusu anarşistlerin Avrupalı devletlerce kullanılması engellenmeli ve onlardan bazılarının iş bulmalı hatta anarşistler arasına nefret tohumu ekerek, sayıları mümkün olduğunca azaltılmalıdır. Ayrıca Ermenilerin

toplumsal olarak anarşizmden uzak durmaları için manevi yönden desteklenmeleri ve anarşizme karşı koyabilmeleri için de onlara her yönden yardımcı olunmalıdır.

2. Katolik ve Protestan misyonerlerin Ermenileri kendi mezheplerine çekmek için Osmanlı'nın onları ortadan kaldırmayı amaçladığı noktasında yapmış oldukları menfi propagandalar engellenmelidir ki, bu düşünceler komitelerin ekmeğine yağ sürmektedir. Bu noktada devlet, Ermenilerin dinî ve hayır müesseselerine destek olmalı ve ayrıca yıkılan ve harap olan kilise ve manastırların tamir ve inşasına yardım ederek, böylece devlete olan bağlılıkları sağlanmalıdır.

3. Ermeni komitelerin güçlenmesinin bir diğer sebebi de Avrupa devletlerinin özellikle de İngiltere'nin bunlara vermiş olduğu destek ve himayedir. Bu destek ve himaye söz konusu devletlerin parlamenterlerindeki nutuklardan ve basın ve yayınlarındaki kışkırtıcı yazılardan kaynaklanmaktadır. Bunların, Ermeniler üzerinde ne denli etkili bir propaganda yarattığı su götürmez bir gerçektir. Bu zararlı faaliyetlere karşı içerideki ve dışarıdaki Ermeni basın ve yayın organları desteklenerek harekete geçirilmeli, bu bağlamda Patrikhane de işin içine katılarak Ermeni entelektüelleri ve din adamları sayesinde yayınlar ve vaazlar yapılarak Ermenilerin devlete itaat etmeleri sağlanmalıdır. Hatta bu tür yazılar Avrupa'daki önemli gazetelerde de neşrettirilmelidir.

4. Bir milyondan fazla nüfusa sahip olan Rus Ermenilerinin komitelere yapmış olduğu maddi ve manevi yardımlar, onların ayrılıkçı faaliyetlerini kolaylıkla yürütmesinde önemli bir etken olmuştur. Hatta komitelerin yönetici tabakası, büyük oranda Rus Ermenilerinden oluşmaktadır. Bu noktada Patrikhane tarafından görevlendirilecek ruhani temsilcilerin çalışmaları önem taşımaktadır.

5. İran ve Rusya sınırındaki Osmanlı şark vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin bir kısmının içinde buldukları fakr-u zaruretten dolayı fesat komitelerinin vaatlerine kandıkları görülmektedir. Bu nedenle bölgedeki ticari, zirai ve sınaî durum ıslah edilerek ve halktan alınan vergiler de adil bir şekilde tahsil edilerek, burada zor şartlar altında yaşayan Ermenilerin iktisaden rahatlatılmaları sağlanmalıdır. Böylece Ermenilerin söz konusu komitelerin vaatlerine kanmalarının önü alınabilir. Bu durum İran ve Rusya tarafındaki Ermeniler nezdinde de müspet tesir oluşturacaktır.⁶⁹

Birinci safhada bu tür faaliyet ve çalışmalarda bulunan Gabriyel Efendi, ünlü Babiâli Baskını'ndan sonra yurt dışına çıkararak Fransa'ya yerleşmiştir. Belli bir süre ortalarda gözükmeyen Noradunkyan Efendi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılmasından sonra ortaya çıkacak ve bağımsız Ermenistan emeliyle hareket eden Ermeni heyetinde yer alacaktır. Mağlup devletlerin paylaşımalarının görüşüldüğü Paris Sulh Konferansı'nda Bogos Nubar Paşa ile birlikte Ermeni heyetine başkanlık yapmış, İtilaf devletleri nezdinde Osmanlı aleyhine yoğun olarak çalışmıştır. Heyet, özellikle Türkiye'nin doğusunda bir Ermenistan devletinin kurulması noktasında yoğunlaşmış, bu isteklerini ise Sevr Antlaşması ile elde etmiştir. Gabriyel Noradunkyan Efendi, ayrıca, General Harbord ve King Crane heyetleri ile de görüşmüş Ermeni tezlerini destekleyici beyanlarda bulunmuştur.⁷⁰ Ancak Türk milletinin vermiş olduğu istiklal mücadelesi ve akabinde imzalanan Lozan Antlaşması onların bu isteklerinin ölü doğmasına neden olmuştur.

Uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuş olan Noradunkyan Efendi'nin birden bire Ermeni heyetlerinde bulunması ve onlara başkanlık etmesinin çeşitli sebepleri olduğu aşikârdır. Bu nedenlerden belki de en önemlisi onun, muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun çözüldüğünü ve bu parçalanış noktasında, mensubu olduğu Ermeni milletinin de bir devletin olması gerektiğini düşünmesidir. Anlaşılan Gabriyel Efendi'nin emperyal kimliğinin yerine, ulus devlet bilinci ve özlemi öne geçmiş görünmektedir. Ulus devlet düşüncesinin hayli güçlendiği bu dönemde, siyasi çizgisindeki değişim açıkçası çok da anlaşılmasız değildir. Onun, görev yaptığı tarihlerde bu tür milliyetçi eğilimler göstermemiş ve Osmanlı coğrafyası dışındaki Ermenilerin faaliyetlerine katılmamış olması, bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Bunun yanında İttihat ve Terakki yönetimi döneminde yaşanan ciddi sorunlar da kendisinin Ermeni heyetleri içinde yer almasına neden olmuştur. Örneğin, Babiâli Baskını sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürüldüğü esnada o da bakanlar kurulu toplantısında bulunmaktaydı. Bununla bağlantılı olarak, onu yurt dışında yaşamaya sevk eden hususlardan birisi de öldürülme korkusudur. Ayrıca İttihat ve Terakki idaresi, Tehcir Kanunu'nun uygulanması sırasında mensubu olduğu Ermeni toplumundan binlercesinin şu veya bu sebeple ölümüne

sebeup olmuştur. Yukarıdaki nedenler, onun Ermeni heyetleri içinde görev almasında etkili olmuştur.

Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni heyetinde yer alan Gabriyel Noradunkyan Efendi, aynı zamanda Sakarya Savaşı sonrasında Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara İtilafnamesi'ni geçersiz kılmak amacıyla da çalışmalarda bulunmuştur. Fransa'nın Ankara'daki yönetimi kabul etmesi üzerine, yalnız kalan İngiltere nezdinde faaliyetlerde bulunmak üzere Londra'ya geçen Noradunkyan Efendi, burada devletin ileri gelenleri ve basın temsilcileriyle görüşerek, dünya kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmeye çalışmıştır.⁷¹

Ayrıca Cenevre'de de benzer faaliyetlerde bulunan Gabriyel Efendi, İngiltere'nin Cemiyet-i Akvam'da temsilcisi olan Mister Molony ile görüşerek kendi pencerelerinden Ermeni meselesini anlatmıştır. Bu dönemde kendisi, resmi veya gayri resmi mahfillerde Türkiye'nin ve Türklerin menfaatleri zararına çalışan heyetin başkanlığını yapmaktadır. Bunun üzerine, Bern (İsviçre) Sefiri Cevat Bey O'nun bu tür faaliyetlerin içinde bulunup, bir de hazineden maaş almasının araştırılması gerektiğini merkeze yazacaktır. Bern elçisi bir sonraki yazısında da Noradunkyan Efendi'nin görüşmede, Wilson Prensipleri'nde belirtilen sınırlar içinde bir Ermenistan kurulması gerektiğini ifade ettiğini bildirmiştir. Gabriyel Efendi'nin maaş durumunu soran elçiye gönderilen cevapta ise maaşının 22 Ağustos 1920 tarihinden itibaren kesildiği bildirilmiştir. Bu arada Paris Barış Konferansı nezdinde Osmanlı heyetindeki Mehmet Nabi'ye başvuran Noradunkyan Efendi, Milli Mücadele sonunda Türkiye ile yapılacak anlaşmanın görüşüleceği barış konferansının Üsküdar'da toplanacağı hakkındaki söylenti üzerine, ailesi ile birlikte İstanbul'a gelmek için pasaportlarının vize edilmesini istemişti. Durumu merkeze soran Mehmet Nabi'ye gönderilen cevapta ise, konferansın Lozan'da toplanacağını anlaşıldığını, eğer yine de İstanbul'a gelmek isterse kendisi ve ailesinin pasaportlarının vizesinde bir sakınca görülmediği belirtilir.⁷²

Yine Tevhid-i Efkâr gazetesinde çıkan bir haberde, Ermeni heyeti başkan vekili olması hasebiyle Gabriyel Efendi'nin; Ermeni meselesinin halli ve Sev'r'in bir an önce uygulanması için hem Osmanlı Devleti'ne hem de ilgili devletlerin temsilcilerine bir muhtıra verdiği yer almaktadır.⁷³

Noradunkyan Efendi, Türkiye aleyhine bu şekilde çalışmalar yapmasına rağmen, kendisi ile İsviçre'de görüşme imkânı bulan İttihatçıların

Maliye Nazırı Cavit Bey'e tersi açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim 12 Kasım 1919 tarihinde Cuma günü onunla görüşen Cavit Bey şunları yazacaktı:

Gabriyel Efendi ile uzun uzun görüştük. Kendisini tebdil ve ıslah-ı fikr etmiş buldum. Büyük Ermenistan teşekkülü kabil olmayacağını anlamış gibi görünüyordu. Türklerle itilafa taraftar. Ermenilerin fırkalarından bilhassa Taşnaklardan katiyen memnun olmadıklarını ve bunların idarelerinin memleket için bir felaket teşkil edeceğini söylüyor...⁷⁴

Ancak görüleceği üzere her ne kadar Cavit Bey'e yukarıdaki açıklamalarda bulunsa da Ermeni heyeti içindeki çalışmalarını sürdürmüş ve daha sonra Lozan'da bulunarak benzer faaliyetlerine orada da devam etmiştir. Burada, O'nun Cavit Bey'e doğru konuşmadığını ve muhtemelen kendisini gizlemeye çalıştığını söyleyebiliriz. Nitekim İngiliz istihbarat raporlarında da, onun "zeki, ancak ahlaken sağlam karakterli biri olmadığı" vurgulanmıştır.⁷⁵ Aslında bu ifadeler, onun yer yer göstermiş olduğu "oportünist kimliğinin" tarafsız bir gözle ortaya konmasıdır.

Noradunkyan Efendi riyasetindeki Ermeni heyeti, Paris Konferansı'ndan sonra Lozan'da ortaya çıkmış, burada da hem Türk heyeti hem de diğer taraf devletler nezdinde görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmelerde, Ermenilerin İngiltere ve Fransa lehine I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında fedakârane mücadele ettikleri, bu bağlamda çok ağır bir bedel ödemek zorunda kaldıkları, dolayısıyla kendilerinden Ermenilere verdikleri sözleri tutmaları ve bu noktada Türk heyetine baskı yapmaları istenmekteydi. Ermeni heyeti, Türk heyetinin bulunmayı reddettiği 26 Aralık 1922 tarihli oturumda, hazırlamış oldukları raporu okumuş ve müttefiklerden istediklerini somutlaştırmıştır. Görüşmede Sir Horace Rumbold, Noradunkyan Efendi'den Türkiye'nin neresinde yurt istediklerini haritada göstermesini istemiş, o da "Yurt, Ceyhan, Suriye hudutlarıyla Fırat arasında, içerisine Sis ve Maraş'ı alarak Fırat'a uzanır" diyerek göstermiştir.⁷⁶

Müzakerelerde Türk delegasyonunun Ermeni isteklerine tavizsiz yaklaşımları Ermeni heyetinin umutlarını tüketmiş, son bir hamle olarak Noradunkyan Efendi, İsmet İnönü ve Rıza Nur ile görüşmüştür. Söz konusu görüşmede ise Türkiye içinde Ermenilerin toplu olarak yaşayabilecekleri bir yurt talebinde bulunmuştur.

İsmet Paşa, Noradunkyan Efendi ile görüşmesini şöyle anlatır:

... Resmi konferans müzakerelerinin dışında, özel teşebbüslerle bil-hassa benim üzerimde büyük baskılar yapılmak isteniyordu. Bir gün, eski Osmanlı Hariciye nazırlarından Noradunkyan Efendi, Lozan Palasa gelmiş. Benimle konuşmak istediğini söylediler. Yanında birisi vardı, geldiler. Noradunkyan Efendi, yanındaki zatı takdim etti. Zannediyorum Paşalyan isminde bir efendi idi. Eski Ermeni ihtilalcılarındanmış.

(...) Noradunkyan Efendi ile münakaşa bu tarzda başladı. Paşalyan Efendi söze karıştı... Nihayet Paşalyan Efendi'nin sözlerini, Noradunkyan Efendi bağladı: Biz Ermeni yurdu isteriz, dedi. Nasıl şey o Ermeni yurdu diye sordum. Türkiye'nin bir yerini ayıracaksınız, tarzında izah etti... Noradunkyan Efendi şöyle dedi: 'Nerede olursa olsun, Ermeni yurdu olarak bize bir yer verin. Biz orada toplanalım, orada yaşayalım.'

Ne münasebet dedim. Nasıl toplanacaksınız? Hiç görülmemiş bir şey... Nereden çıkardınız bunu?

Böyle yumuşak üslupla konuştum. Uzun boylu ısrar etti, çok ısrar etti. Çok tecrübe ettik, yapamayız, dedi. Sözleri gittikçe sertleşti, tehdit edici ifadeler kullanmaya başladı. Elimizden geleni yapacağız, bırakmayacağız. Böyle söylüyordu.

Noradunkyan Efendi tehdit edici ifadelerle yaptığı konuşmayı bitirince, kendisine dedim ki: 'Dinle! Şimdi ciddi konuşalım. Sizin benimle görüşmenizi ben ciddiye aldım. Bir vatanın evlatları olarak Türklerle Ermenilerin münasebetlerini bundan sonra iyi bir halde tanzim etmek için hakikaten faydalı olabilirsiniz zannettim. İstifade ederim ümidi ile sözlerinizi ciddi olarak dinledim. Fakat istedikleriniz kabili tatbik olmayan, tasavvuru, kabulü caiz olmayan bir mahiyettedir. Memleketimizin bir kısmını ayırıp size suni bir vatan ve devlet olarak vermek gibi bir teklif ileri sürüyorsunuz. Biz bunu düşünemeyiz, kabul edemeyiz, yapamayız. Sizin başka bir sözünüz var mı? Hayır, başka bir sözümüz yoktur, dedi...' ⁷⁷ İsmet İnönü, Noradunkyan Efendi ile görüşmelerini Ankara'ya şu şekilde bildirecektir: "Noradunkyan Efendi geldi. Muhacirler için Ermeni yurdu istedi. Nasihat ettik..." ⁷⁸

Benzer şekilde Rıza Nur da hatıralarında şunları anlatmaktadır:

... Noradunkyan Efendi bizi ziyaret etmek istedi. Kabul ettik, geldi. Bu zat bizim Âyan azasından idi. O vakitten tanırım, görüştüğüm adamdı.

... Söylemeye muktedir olamadı... Hüsnü muamele ettik. Nihayet sükûnete geldi ve şöyle söylemeye başladı:

‘Benim bütün vücudum Türk nimetiyle vücuda gelmiştir. Yalnız ben değil; babam, babamın babası da öyle. Hep Türk memuru, bu sebeple Türk’e minnettarım, sadığım...’

Durdu, ağzında bir şey geveledi, söylemedi. Nihayet söyledi. Hülâsası şu: ‘Ermeniler pek perişanmış. Onlara Cebeli Bereket (Kilikya) havalisini yurt olarak vermeliymiş.’

... Bu adam yıllardan beri bu kadar dolaşmış, uğraşmış, Ermeni yurdu alamamış. Biz de Lozan’da bunu türlü şiddetle reddettik...⁷⁹

Görüşmelerden istedikleri neticeleri alamayan Ermeni heyeti bu sefer anlaşmanın imzalanmaması için ilgili devletlere müracaatta bulunur. Fransız hükümetine gönderdikleri Noradunkyan ve Aharonyan imzalı mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

... Müttefikler adına kurban olmuş bir buçuk milyon Ermeni, birkaç yüz bin ıstıraplı kaçak Ermeni adına size sesleniyoruz. Temsilcilerinize, Ermeni meselesini ve doğu barışını umutsuz duruma sokacak ve İtilaf devletlerine bağlı kalmış olmak yüzünden feda edilmiş, ölmüş bir millet hakkında haksızlığa sebep olacak bir anlaşmayı imza etmemelerini bildiriniz.⁸⁰

Ermeni temsilcilerinin ve diğer ilgili devletlerin bütün bu çabalarına rağmen, Türk heyetinin tavizsiz yaklaşımı neticesinde Ermeni istekleri sonuçsuz kalmış ve Lozan Antlaşması imzalanmıştır.

Süleyman Nazif, Noradunkyan Efendi’nin ısrarla Ermeni heyetleri içinde bulunmasını ve Türkler aleyhine istek ve taleplerde bulunmasını onun Taşnaksutyun tarafından tehdit edilmesine bağlamaktadır ve “... Dünyanın ırkdaşlarına dar gelmemesini isterse sabık hariciye nazırımız ihtilalcıların elinde alet-i fesat olmaktan vazgeçsin” demektedir.⁸¹

Lozan’dan tam bir yıl sonra Noradunkyan Efendi’nin, İsmet İnönü’ye Türkiye dışında bulunan Ermenilerle ilgili olarak gönderdiği ve tarihi gerçekleri ortaya koyan “hususî” bir mektubu da bulunmaktadır. 24 Temmuz 1924 tarihli bu mektubunda, her ne kadar Fransa’da bulunmasından dolayı farklı bir ülkede yaşasa da doğup büyüdüğü Türkiye’ye olan ilgisini ve bağlılığını vurgulamaktadır. Kırk senelik siyasi ve idari tecrübelerine dayanarak özetle şu hususları arz etmiştir. Öncelikle Osmanlı dünyasını ihtiva eden birçok gelenek, yapı ve eserlerin yıkılması ve yerine yeni bir devletin kurulmasına rağmen Ermenilerin bundan

yararlanamadığından şikâyet etmektedir. Altı asırdır güven ve karşılıklı emniyet içerisinde yaşadıkları halde, Abdülhamit devrindeki bazı kötü hadiselerin etkisiyle oluşan menfi düşüncelerin, dostlukları sarsıntıya uğrayan Türk ve Ermenilerin bugünkü tabii olmayan ilişkilerini düzeltmek ve yoluna koymanın en önemli işlerden birisi olduğunu belirtir. Özellikle tehcirle başlayan ve Milli Mücadele dönemiyle birlikte devam eden Ermeni göçlerinin bu topluluğu çok kötü şartlar altında yaşamaya ittiğini söyler. Şimdiki ve gelecekteki menfaatleri Türklerin dostluğuna ve koruyuculuğuna bağlı olan Ermenilerin, ülke topraklarına geri dönmelerine kolaylık sağlanması ve ayrılırken bıraktıkları mal ve mülklerin onlara iade edilmesinin bir vicdani, idari ve siyasi gereklilik olduğunu vurgular. Mektubunun devamında, yeni Türk devletinin ecdadının savaşarak bir taraftan sınırlarını genişletirken, diğer taraftan bulunduğu coğrafyaya adalet dağıtarak diğer devlet ve toplulukların bağlılıklarını sağladığını belirtir. Böyle bir geçmiş olan bu milletin çocuklarının zorda olan Ermenilere yardım elini uzatmalarını ve böylece milli seciyelerini göstermiş olan yeni Türk devletinin milli birlik ve bütünlüğünü oluşturarak, ülkeyi bayındır hale getireceğini ifade eder.⁸²

Sonuç olarak, Osmanlı bürokrasisinin muhtelif aşamalarında önemli görevler üstlenmiş bireylere sahip köklü bir Ermeni aileden gelen Gabriyel Noradunkyan Efendi; iyi bir eğitim almış, Osmanlı hariciyesinin ve bürokrasisinin kilit noktalarında görev yapmak suretiyle ve sahip olduğu teknokrat kişiliği sayesinde son dönem iç ve dış politik gelişmelerde etkin olmuş bir kişidir. Bunun yanında Gabriyel Efendi'nin özellikle Ermeni meselesi ve çözümü konusunda başlangıçtaki düşünceleri, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin dağılma noktasına gelmesiyle birlikte, yerini "Bağımsız Ermenistan'ın" kurulması gerektiği fikrine bırakmıştır. Bu bağlamda Paris Konferansı ve Lozan görüşmelerindeki faaliyetleri, birçok başka örnekte de görüldüğü üzere [Kürtler ve Araplar gibi], devletin parçalanması sırasında kendilerine pay çıkartma çabası olarak görülebilir.

Bu çalışma, Gabriyel Noradunkyan Efendi ile ilgili her türlü sorunu çözmüş olma iddiasında değildir. Bilakis gölgede kalmış bir Osmanlı bürokratının siyasi kariyerine dair bir takım bilgiler veren öncü bir makaledir. Bu tür biyografik ön çalışmalar devrin önemli simalarının tanınmanın ötesinde siyasi hadiseleri daha etraflı ve isabetli değerlendirmeye imkânı da sunacaktır.

Ek 1: GABRİYEL NORADUNKYAN EFENDİ'NİN SAİD PAŞA'YA SUNDUĞU RAPOR;

“Avrupa’da teşekkül etmiş olan Ermeni komitelerinin fesh ve imhâsı esbâbının istihsaline dâir suâl-i âli-i hıdîvânelerine imtisâlen mütalâanâme-i çâkerânemdir.

Beş on seneden beri Avrupa’da teşekkül edip şâyân-ı nefret olan ef’âl-i fâsîdeleriyle Devlet-i Aliyye’yi işgal eyleyen Ermeni komitelerinin suret ve maksad-ı teşekkül ve tevessü’ü ve bunlara karşı ittihazı lâzım gelen tedâbirin nev’i hakkında bir fikri tâmm ve sahih hâsıl idebilmek, mezkûr komitelerin gazeteleri ve neşriyat-ı sâireleri ve zabıta raporlarıyla mevkufinin istintaknâmeleri gibi ba’zı menâbi’-i ma’lumatın elde bulunmasına mütevakkıf ise de hiç olmazsa ahvâl-i zâhirelerine ve ef’âl ve harekât-ı meşhûdelerine atf-ı nazarla bunların suret-i teşekkül ve tevessü’ünün ve onlara karşı ittihazı lâzım gelen tedâbir-i mania’nın tedkik ve ta’yini de lâzimedendir. Zira şu müşevveş hâlin artık hâtimepezir olması ve Devlet-i Aliyye’nin cânib-i âlisinden ibrâz-ı mü’essir-i teb’a-perveri ve Ermeni milletinin muhafazakâr olan kısm-ı küllîsi tarafından mazarrat-ı âmme ve müşterekeye karşı isti’mâl-i vesâit-i kaviyye edilmesi icâb-ı hâlden olduğu gibi esasen Ermeniler ahlâk ve âdât nokta-i nazarından Osmanlı’larla müttehidü’l-âmâl ve hissiyat oldukları cihetle kendini bilen hiçbir Ermeni’nin Devlet-i Aliyye’den ayrılmak fikir ve emelini taşımaması gayri kabil olmağla yanlış bir zehâb eseri olarak Müslümanlarla Ermenilerin yekdiğerini ithâm eylemesi gibi ihtisâsât-ı âcibe def’ edilmeli ve herkes müttehiden birleşerek hasm-ı müşterek aleyhinde hareket eylemelidir.

Bu komitelerin teşekkülünün birinci sebebi asr-ı hâzırın mukteziyatından olan anarşizm fikri olmağla buna karşı milletin terbiye-i ahlâkiyesini tehzib ve ıslah ile mukabele etmeli ve Ermeniler’in muhafazakâr olan kısm-ı mühim ve küllîsini anarşistlere şiddetle mukavemet edebilecek bir hâlde mazhar-ı muâvenet ve himâyet eylemeli ve anarşistlerden bazılarını iş bularak veya aralarına ilka’-yi münâferet iderek taklîl-i mikdarlarına çalışmalı ve Avrupa devletlerinin anarşistlerle bunların isti’mâl eylediği kuvvâ-yı muharebe aleyhindeki teşebbüsât-ı âhirelerine iştirak eylemelidir.

İkincisi, Katolik ve Protestan misyonerlerinin Ermeniler’e te’min-i himâyetle tebdil-i mezheb ittirmek gârâzıyla hükümet-i seniyyenin Ermeniler’e karşı hüsn-ü nazara mâlik olmadığının ve bunların imhâ-yı

küllîsi matlub ve maksud idüğünün neşr ve ta'mimiyle efkâr-ı nâsa bir zann-ı bâtil yerleşdirilmiş olmasıdır ki bu keyfiyet de erbâb-ı mefsedetın tervic-i efkârına ve komitelerin intişâr ve tevessü'üne sebebiyet vermiştir. Bu zannın efkâr-ı nâsdan izâlesi en mühim bir keyfiyet olub hükümet-i seniyye te'sisat-ı hayriye ve diniyyeye muâvenet ve hattâ yıkılmış ve be-harâb olmuş manastır ve kilisalar gibi ba'zı mebânî-i âliyyenin ta'mir ve inşâsına irâ'e-i teshîlat gibi ba'zı tedâbir-i sâibe ittihaz ederek Ermeni cemaâtine ibrâz-ı hüsn-ü teveccüh etmek suretiyle önu alınabilir.

Üçüncüsü, politika veya sâir bir nokta-i nazardan Avrupa'da ve bil-hassa İngiltere'de ibrâz olunan teşvikat ve himâyettir. Parlamentoda vâkî olan müzâkerât ve mücadelât ve matbuatta neşr olunan makalât ve âsâr-ı muharrere ve ricâl-i siyasiyye tarafından îrâd olunan nutuklar Avrupa'da bulunan fesedenin efkârına daima ef'âl-i fâside için bir şevk ve heves getirmiş ve şu teşvikatın bir takım sebük-magzâne üzerinde ne mertebe mücib-i te'sirat olacağı esâsen nâ-kabil-i târif bulunmuştur. Binâenâleyh dahilî ve haricî Ermeni matbuatı bu teşvikata karşı durmak ve Patrikhane me'mûrîn-i ruhâniyesi tarafından ilkaât ve neşriyât-ı vâkıâyı tekzib edecek ve cemaatleri salâh-ı hâle mefsedetden ictinab ve ulû'l-emre itaât ve inkıyâda dâvet eyleyecek va'azlar ve nutuklar îrâd edilmek ve milletin erbâb-ı ilim ve dânişi tarafından neşriyât-ı fâside-i vâkıânın butlânını müsbet delâil serd olunmak ve bunların tercümeleri ledel-hâce Avrupa gazeteleri vasıtasıyla dahi neşr ettirilmek ve bunun için de Patrikhane ile murahhashânelere Adliye ve Mezâhib Nezaretî'nin ta'limatı dairesinde hareket edecek bir nev'i iktidar verilmek ve Ermeni matbuatına irâ'e-i teshîlat olunmak iktiza eder. Tâ ki her zaman ve mekânda ve her fırsat ve vesileden istifade ederek neşriyat ve makalât-ı fâsidenin îrâs-ı te'sirâtına mâni' olacak âsâr ile mukabeleye ve ecânib ve fesedenin kizb ve düruğunu isbâta hâ'iz-i iktidar olabilsün.

Dördüncüsü, komitelerin bir milyon nüfusu mütecâviz bulunan Rusya Ermenileri nezdinde nakden ve bedenen mazhar oldukları muâvenet ve teşvikatdır ki Memâlik-i Osmaniye hakkında ve hükümet-i seniyyenin Ermeniler ile olan münâsebâtına dâir neşr ve işââ olunan ekâzib günâ-gün bunların Devlet-i Aliyye'ye karşı bürüdet ve husûmetlerini mücib olarak Avrupa'daki komitelerin devam ve intişârına nakden muâvenet ve teşvikatta bulunmalarını dâî olduğu gibi şimdiye kadar görülen ef'âl ve ahvâl dahi komite efrâd ve rüesâsının ve kuvve-i icrâyesinin başlıca Rusya Ermenileri'nden mürekkeb olduğunu ve

binâenâleyh bunlar tarafından fi'ilen ve bedenlen dahi her dürlü mesâi ve teşvikatın dirîğ edilmediğini isbât etmiştir. Bu keyfiyet hükümet-i seniyyenin idâre-i dahilîyesince hâlen ve istikbâlen müşkilât-ı siyasiyeyi mücib olacağından Patrikhane'nin nüfuz ve tebligatı ve i'zâm olunacak me'mûrîn-i ruhâniyenin vesâyâ ve teşvikatıyla Kafkasya matbuat-ı Ermeniyeye ve sünûf-ı ruhâniyesinin hükümet-i seniyye lehine idâre-i lisân imâle edilmesi buna bir çâre-i münferid olacağı bedihîdir.

Beşincisi, Rusya ve İran memâlikiyle hudûd bulunan vilâyât-ı şahâne Ermenileri nezdinde mevcut birkaç seneden beri ba'zı vekayî' te'siriyle mütezâyid ve müteşeddid olan fakr u sefâlet ve zaruretler ki aç kalanların kendilerine refah ve servet te'min edenlere kapılması tabîi bir hâl olmağla bu aç ve sefiller dahi fesedenin mevâid-i refâhiyet-perverisine öylece kani' olarak fesâdın intişar ve tevessü'ünü mücib olmuşlardır. Bunun için hükümet-i seniyye vilâyât-ı mezkûrede vesâit ve münâsebat-ı ticariyye ve sanâ'iyeyi tevsî' etmek ve tekâlif-i emiriyyenin tahsilinde âdilâne ve mülâyemet-kârâne hareket olunmak ve ziraat sandukları vasıtasıyla muhtacının ziraat ve hırâsetleri esbâbının istih-sâline muâvenette bulunmak suretiyle zillet ve sefâletin önünü alarak efrâdın iş ve güçleriyle meşgul olmaları ve fesedenin mevâid-i vâhiyyesine kapılmaları te'min edileceği gibi hem-civar olmak hasebiyle bu refâhiyeti müşâhede eden Rusya ve İran Ermenileri'nin dahi bâis-i mahbûbiyetleri olur. Her şeyin esbâbı tedkik ve ta'yîn olunarak ona göre çâre aranmak lâzım geleceği derkâr olmağla Ermeni komitelerinin dahi teşekkül ve tevessü'lerinin başlıca esbâbı işte ber-vech-i ma'ruz dermiyân olunan mevâddan ve bunların kesr-i nüfus ve imhâ-yı mevcûdiyeti hakkında dahi ittihazı muktezi tedâbir mutalâ'ât-ı mesrûdeden ibarettir. Komitelerin ilgâsı Ermeni meselesi denilen mes'elenin ilgâsı demek olacağı cihetiyle ecnebilerden başka hiçbir kimseyi müstefid edemeyüb hattâ Ermeniler için daha ziyâde suret-i mazarrat olacağı derkâr bulunan şu esassız meselenin tedâbir-i mezkûrenin ittihazıyla ve müdâhalât-ı ecnebiyye vâki' olmaksızın bir gün evvel neticelendirilmesi mücib-i muhassenât mevâddan olmağla bu bâbda hükümet-i seniyye tarafından ihtimâmât-ı ber-güzîde dirîğ olunmamak iktiza edeceği ve maksadın şu surette husûlü dahi bir emr-i düşvâr olmadığı derkârdır.

Fî 30 Ağustos sene 1313, Bâbîâlî Hukuk Müşâviri Gabriyel"

Noradunkyan Efendi'nin hazırladığı raporun üslubuna ve manasına zarar vermeyecek şekilde günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiş şekli ise şu şekildedir:

“Avrupa’da ortaya çıkan Ermeni komitelerinin dağıtılması ve yok edilmesine dair mütalâamdır.

Beş on yıldan beri Avrupa’da ortaya çıkıp, nefret uyandıran fesat hareketleriyle Osmanlı Devleti’ni meşgul eden Ermeni komitelerinin amaçları, ortaya çıkışları ve yayılmaları ve bunlara karşı alınması gereken tedbirlerin türleri hakkında tam ve gerçek bir fikir elde edebilmek, bu komitelerin gazete ve diğer yayınları ve zabıta raporlarıyla, tutukluların sorgu tutanakları gibi bazı bilgi kaynaklarının elde bulunmasına bağlı ise de hiç olmazsa dış durumları, eylemleri ve tanık olunan hareketlerine bakılarak bunların ortaya çıkış ve yayılmasının ve bunlara karşı alınması gereken önleyici tedbirlerin araştırılması ve belirlenmesi de gerekmektedir. Zira bu karma-karışık durumun son bulması ve Osmanlı Devleti ile, sadakat gösteren ve Ermeni milletinin muhafazakâr olan büyük kısmı tarafından, kamu güvenliğine ve oluşacak zararlara karşı kuvvetli vasıtalar kullanılması gerektiği gibi, aslında Ermeniler ahlak ve adetleri bakımından Osmanlılar’la aynı emel ve düşünceleri taşıdıklarından, kendini bilen hiçbir Ermeni’nin Osmanlı Devleti’nden ayrılmak düşünce ve emelini taşımaması mümkün olmadığı halde, yanlış bir düşünce eseri olarak Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerini itham etmesi gibi tuhaf fikirler ortadan kaldırılmalı ve herkes birleşerek ortak düşman aleyhinde hareket etmelidir.

Bu komitelerin ortaya çıkışının birinci sebebi, günümüz dünyasının getirdiklerinden olan anarşizm fikri olmakla, buna karşı milletin terbiye ve ahlakını düzeltmek ve ıslah etmek ile karşılık vermeli ve Ermeniler’in devlete bağlı olan büyük kısmına, anarşistlere şiddetle karşı koyabilecek bir şekilde yardım etmeli, onları korumalı ve anarşistlerden bazılarını iş bularak ve aralarına nefret tohumu ekerek sayılarının azaltılmasına çalışılmalı, Avrupa devletlerinin anarşistlerle ve anarşistlerin kullandığı muharebe güçlerine karşı verdikleri mücadele çabalarına iştirak etmelidir.

İkincisi, Katolik ve Protestan misyonerlerinin, mezheplerini değiştirmek amacıyla Ermenileri himaye ederek, Osmanlı hükümetinin Ermenilere karşı iyi niyet beslemediğine ve onların büyük kısmının yok edilmesini istediğine dair propaganda ve yayınlarla insanlar üzerinde asılsız bir düşünce yerleştirilmiştir ki bu durum, fesat komitelerinin fikirlerinin revaç bulmasına ve komitelerin genişlemesine sebep olmuştur. Söz konusu düşüncenin, insanların zihninden çıkarılması çok önemli bir konu olup, Osmanlı hükümeti, dini ve hayır kurumlarına

yardım etmek ve hatta yıkılmış olan manastır ve kilise türünden bazı büyük binaların tamirine kolaylık göstermek gibi doğru tedbirleri alarak Ermeni cemaatine iyi niyet göstermek suretiyle bu düşüncenin [ve misyonerlerin çalışmalarının] önü alınabilir.

Üçüncüsü, politika veya diğer bir nokta-i nazardan, Avrupa'daki ve özellikle İngiltere'deki kışkırtma ve himayelerdir. Parlamentoda yapılan konuşma ve gösterilen çabalar, basında çıkan makale ve yazılar, siyasilerce yapılan nutuklar, Avrupa'da bulunan fesat komitelerinin düşüncelerine kötü eylemler için bir şevk ve heves getirmiş olup, bu teşviklerin bir takım akılsızlar üzerinde ne derece etkili olacağı esasen tarif edilemez bulunmuştur. Dolayısıyla, içerideki ve dışarıdaki Ermeni basınının, bu kışkırtmalara karşı durması ve Patrikhane ruhani görevlilerinin; bu baştan çıkarıcı sözleri ve yayınları yalanlayacak, cemaatleri ıslah edecek, fesattan uzaklaştıracak ve devlete itaat ve bağlılığa davet edecek vaaz ve nutuklar yapması gerekir. Milletin aydınları ve ileri gelenleri tarafından, söz konusu kötü yayınların beyhüde olduğunu sağlam deliller ile ortaya koyarak, bunların tercümelerini gerektiğinde Avrupa gazeteleri vasıtasıyla yayınlattırmak için de Patrikhane ile temsilciliklere, Adliye ve Mezahib Nezareti'nin [Adalet ve Mezhepler Bakanlığı] talimatı çerçevesinde hareket edecek bir çeşit güç ve yetki verilmeli ve bu doğrultuda Ermeni basınına kolaylık sağlanmalıdır. Ta ki, her zaman ve mekânda ve her fırsat ve vesileden yararlanarak kötü yayınların etkilerine engel olacak eserler ile karşı koymaya ve yabancılar ve fesatçıların yalan ve dolanlarını ispata gücü olabilsin.

Dördüncüsü, komitelerin, bir milyon nüfusu aşan Rusya Ermenileri nezdinde nakden [parasal] ve bedenen [insani] mazhar oldukları yardım ve teşviklerdir ki Osmanlı memleketleri hakkında ve Osmanlı hükümetinin Ermeniler ile olan ilişkilerine dair yayınlanan yalanlar gün be gün bunların Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlıklarını ortaya çıkararak, Avrupa'daki komitelerin devamına ve yayılmasına nakden yardım ve teşviklerde bulunmalarını davet ettiği gibi, şimdiye kadar görülen eylemler ve durumlar dahi, komite eleman ve reisleri ile icra heyetinin başta Rusya Ermenilerinden meydana geldiğini ve bundan dolayı bunlar tarafından fiilen ve bedenen her türlü mesai ve teşviklerin esirgenmediğini de ispat etmiştir. Bu durum Osmanlı hükümetinin iç yönetimine bugün ve gelecekte siyasi güçlülere yol açacağından, Patrikhane'nin nüfuz ve tebliğleri ile gönderilecek ruhani memurların tembih ve teşvikleriyle,

Kafkasya Ermeni basını ve ruhani sınıfının Osmanlı hükümeti lehine meylettirilmesinin buna bir çare olacağı açıktır.

Beşincisi, Rusya ve İran topraklarıyla sınır bulunan Osmanlı illerinde yaşayan Ermeniler arasında birkaç yıldan beri mevcut olan bazı olayların etkisiyle şiddetlenerek artan yoksulluk ve sefalettir ki, aç kalanların kendilerine refah ve servet sağlayanlara kapılması doğal bir durum olmakla, bu aç ve sefiller dahi komitelerin refah ve zenginlik vaatlerine kanarak fesadın yayılması ve genişlemesine yol açmışlardır. Bunun için Osmanlı hükümeti, söz konusu vilayetlerde ticaret ve sanayiye geliştirmek, vergilerin tahsilinde âdil hareket etmek ve ziraat sandıkları vasıtasıyla muhtaçların zirai faaliyetleri teşvik edilerek yardımcı olmak suretiyle yoksulluk ve sefaletin önü alınarak, insanların iş ve güçleriyle meşgul olmaları ve komitelerin vaatlerine kapılmamaları sağlanacağı gibi hemcivar olması hasebiyle bu refahı gören Rusya ve İran Ermenilerinin dahi dostlukları kazanılmış olur. Her şeyin sebepleri araştırılıp belirlenerek, ona göre çare aranması gerektiğinden, Ermeni komitelerinin dahi ortaya çıkıp yayılmalarının başlıca nedenleri yukarıda arz edilen maddelerden ve bunların sayılarının artması ve varlıklarının ortadan kaldırılması hakkında dahi alınması gereken önlemler belirtilen mütalalardan ibarettir. Komitelerin ortadan kalkması, Ermeni meselesi denilen meselenin ortadan kalkması anlamına geleceğinden, yabancılardan başka hiçbir kimseye yararlı olmayan hatta Ermeniler için daha çok zararlı olacağı aşikâr olan bu temelsiz meselenin, bahsedilen tedbirlerin alınmasıyla ve yabancılardan müdahaleleri olmaksızın bir an evvel sonuçlandırılması iyi sonuçlara yol açacağından bu hususta Osmanlı hükümeti tarafından özen gösterilmesi gerekeceği ve maksadın bu suretle sağlanmasının dahi zor bir iş olmadığı açıktır.

30 Ağustos 1313 [12 Eylül 1897], Bâbıâli Hukuk Müşâviri Gabriyel”

EK 2: YENİ GAZETE'DEKİ YAZISI;

Anket Parlamenter Reddedilmeli miydi? Edilmemeli miydi?

Cemiyet-i Hafıye meselesinden dolayı tevkif edilmiş olan Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey ile diğer bazı kimselerin haklarında reva görüldüğü rivayet edilen kanunsuz muameleler ile işkencelerin araştırılması için bir anket parlamenter yapılması (Meclis Araştırması) teklifini içeren bazı mebuslar tarafından verilmiş olan önerenin hayli münakaşadan sonra çoğunluğun kabul etmemesi üzerine reddedildiği görüldü. Anayasa'nın 26. maddesinin "İşkence ve diğer her çeşit eziyet kesinlikle ve tamamen yasaktır" şeklindeki kesin açıkladığı aksine vaki olacak her türlü muameleler Anayasa aleyhinde bir cinayet teşkil edeceğinden bunun takibinin lüzumu tabiidir.

...

İşte şu esaslardan dolayıdır ki Rıza Nur Bey'in tevkifi ve diğer tutukluların kanuna aykırı olarak duçar oldukları rivayet edilen işkenceler meselesinde parlamentomuza düşen esas görev ikinci ve üçüncü dereceden düşüncelerden vazgeçilip anayasa hükümlerine uyulup uyulmadığını anlamak için araştırma yapılmasına girişilmekten ibaretti. Bu araştırma neticesinde ya gerçekten kanun hükümlerine uyulmadığı veyahut rivayet olunan kanunsuz muamelelerin asılsız ve esassız olduğu ortaya çıkacaktı. Birinci durumun meydana çıkması halinde birkaç kişinin cehalet eseri olarak yapmış oldukları çirkin işlerden dolayı elbette asil Osmanlı milletinin namus ve haysiyetine hiçbir leke gelmezdi ve bu şekilde gelecekte benzer durumların tekrarı önlenmiş olurdu. İkinci durumda ise dolaşan heyecanlandırıcı söylentilerin asılsız ve esassız olduğu hakkında kamuoyunda kanaat hasıl olarak halkın gönülleri memnun ve müsterih olurdu.

...

Mesele hikmet-i hükümet bakış açısından dahi incelenirse kanun dairesinde tertip edilen ceza ne derece uyanmaya sebep olursa, bunun haricinde gösterilen şiddet o derece intikam hissi doğurarak genel bir karışıklık zemini hazırlayacağından, bütün muamele ve cezaların kanuni sınırlarını aşmamasına fazla güç harcanacak yerde, bunları fevkalade bir lakaytlıkla kabul etmek vicdanlarda sorumluluğu gerektireceği gibi neticenin tehlikesi itibarıyla de endişe sebebidir.

İşte şu düşüncelerden dolayıdır ki anket parlamenter teklifinin reddiyle memleketin gerçek meşrutiyete doğru yükselmesine hizmet edilmeyip, aksine keyfi idareye doğru dönülmesine sebebiyet verildiğini söylemeyi milli görev sayıyorum."

Ek 3: İSMET İNÖNÜ'YE GÖNDERDİĞİ HUSUSİ MEKTUP; “Husûsî”

Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti Heyet-i Vekile Reisi devletlü İsmet Paşa hazretlerine,

Ma'ruz-ı âcizânemdir.

Ma'lûm-ı âlileri olduğu üzere insanlar her ne şerâit dairesinde bulundursalar doğup büyüdükları toprağa karşı dâima bir âlâka-yı ciddiye göstermekten bir türlü men'-i nefis edemezler. İşte bu hissiyatın öteden beri bir hak hâlinde mevcudiyetidir ki âcizlerini şu müracaata sevk eyledi. Kırk senelik hidemât-ı siyasiye ve idâriyenin gösterdiği tecrübelerle bu günkü ihtisâsâtımı ihtivâ edecek olan ma'ruzâtımdan dolayı aff-ı âlilerini temenni ederim. Türkiye'de vuku'a getirilen son inkılâbla nice asır-dide mevzû millet-i idariye ve ictimâiyeler kâffe-i an'anât ve âsâriler yıkılıp tarihe karıştırılarak umûm memlekette yeni bir devre-i sülh ve huzur açıldığı hâlde Ermeniler bu tahavvülden hâlâ müstefid olamamaktadırlar. Altı asır emniyet ve menfaât-ı müteakabile esasâtıyla bir arada yaşadıkları hâlde devr-i Hamidiye tesadüf eden son meş'um senelerin zuhura getirdikleri ba'zı câhilâne sâikalarla dostlukları tezelzüle uğrayan Türk ve Ermenilerin bu günkü vaziyet-i gayrı tabiiyelerini artık nazar-ı dikkat ve insâfa alarak biran evvel ta'dil ve ta'mir eylemek muvâfık-ı maslahat olur kanaatindeyim. Şöyle ki Türkiye'den uzak bulunup bir sürü bi-vâyeler şeklinde dolaşmakta bulunan bu mahlûkatın arz eylemekte oldukları nâ-kabil-i ta'rif manzara gerek hükümet-i milliyenin mebde'leri hakkındaki kanaât-ı umûmiyeyi ve gerekse Lozan'daki beyânât-ı resmîye ve husûsiyeyi işkâl eylemez mi? Binâberin hâl ve âti menfa'atleri Türk dostluk ve himâyesinde olduğunu idrak eden Ermenilerin avdetlerine teshîlât irâesi ve devletin taht-ı tekeffülünde bulunan hukuk-u tasarrufiyenin alel-itlâk îadesi bir lüzûm-u idârî, vicdanî ve siyâsî hâlini arz eylemektedir. Milletın ecdâdı seyf-i celâdetleriyle bir taraftan tevsi'-i mülk ederlerken diğery taraftan da dâima yükselip dalgalarıyla muhitine tevzi'-i âdâlet eden bayraklarının câzibe-i vefâ ve âtîfetiyle tâ uzaklardan biâtlar ve menfaatler celb ve te'min buyururlardı. İşte bu siyâsetleriyle mucizeler gösteren o babaların bu günkü umûr-u şinâsî ahfâdı vatandaşlarımıza biz de müracaâtla diyebilir miyiz ki ihrâz buyurduğunuz mevkî'-i muâllâdan aşağı vâsî' bir nazar-ı re'fetle bakarak eşikte çırpınanlara emniyetle elinizi uzatınız. Evet, böylelikle kiyâset ve seciye-i milliyesini ibrâz buyuracak olan bu günün nevzâd

Türkiye'sinin evliyâ-yı umûru bu nice felaketler yüzünden iktisâb-ı tecrübe eden vatandaşlardan bir kitle-i vâhîde vücûda getirerek memleketi îmar ve ihyâ edebilecek bir tarik te'min buyurmuş olacaktır. Bu bâbda zemin ve zamanın fevkalâde olan isti'dâtını arzla takdim-i ihtiramât ve ta'zimât eylerim efendim.

An Paris, fi 24 Temmuz sene 1924, Türkiye nüzzâr-ı sâbikasından Gabriyel Noradunkyan”

Söz konusu mektubun günümüz Türkçesi ile ifadesi ise şu şekildedir:

“Özel”

Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı [Başbakan] yüce İsmet Paşa hazretlerine,

Aciz dileğimdir.

Bildiğinin üzere insanlar her ne şart içinde olsalar dahi doğup büyüdükları toprağa [yere] karşı daima bir ciddi ilgi göstermekten kendilerini alıkoyamazlar. İşte bu hissiyatın öteden beri bir hak olduğu düşüncesidir ki beni bu müracaata sevk etti. Kırk senelik siyasi ve idari hizmetin gösterdiği tecrübelerle bugünkü duygu ve düşüncelerimi içeren arzımdan dolayı yüce affınızı temenni ederim. Türkiye'de meydana getirilen son inkılâpla yüzyıllardır sorun olan toplumsal ve idari meseleler ile bütün gelenek ve eserler değiştirilip, tarihe karıştırılarak ülkede yeni bir barış dönemi açıldığı halde Ermeniler bu dönüşümden hâlâ istifade edememektedirler. Altı yüzyıldır güven ve karşılıklı menfaat esasıyla bir arada yaşadıkları halde, II. Abdülhamit dönemine denk gelen son uğursuz yılların ortaya çıkardığı bazı cahilâne düşüncelerle, dostlukları çatırdayan Türk ve Ermenilerin bugünkü doğal olmayan durumlarının artık dikkate alınarak ve insaf edilerek biran önce düzeltilmesinin uygun olacağı kanaatindeyim. Şöyle ki; Türkiye'den uzaklarda olup çaresiz bir şekilde dolaşmakta olan bu insanların (Ermeniler'in) içinde bulunduğu tarifsiz manzara, gerek milli hükümetin prensipleri hakkındaki genel kanaate ve gerekse Lozan'daki resmi ve özel beyanatlara ters düşmez mi? Dolayısıyla bugünkü ve gelecekteki menfaatlerinin Türk dostluk ve himayesinde olduğunu idrak eden Ermenilerin dönüşlerine kolaylık gösterilmesi ve devletin kefilliği altında olan (Ermeniler'in mal ve mülkleriyle ilgili) “tasarruf hakkı”nın kesinlikle iadesi bir idari, vicdani ve siyasi gereklilik arz etmektedir. Milletın ataları kılıçlarıyla bir taraftan sınırlarını genişletirken, diğer taraftan da yükselen ve dalgalanan bayraklarının cazibesıyla bu bölgelere adalet dağıtarak tâ uzaklardan

bağlılıklar ve menfaatler elde ederlerdi. İşte bu politikalarıyla mucizeler gösteren o babaların bu günkü torunlarına biz de müracaat ederek diyebilir miyiz ki bulunduğunuz o yüksek mevkiden aşağı geniş bir açıyla bakarak eşikte çırpınanlara güvenle elinizi uzatınız. Evet, böylelikle anlayış ve milli karakterini gösterecek olan bugünün yeni Türkiye'sinin yöneticileri, bu nice felaketler yüzünden tecrübe kazanan vatandaşlardan tek bir kitle (millet) vücuda getirerek memleketi bayındır hâle getirecek ve ihya edebilecek bir yol sağlamış olacaktır. Bu konuda zemin ve zamanın fevkalade uygun olduğunu arz ederek, hürmetlerimi sunarım, efendim.

Paris'ten, 24 Temmuz 1924, Türkiye [Osmanlı İmparatorluğu] eski bakanlarından Gabriyel Noradunkyan.”